

EGEDI-KOVÁCS EMESE

AZ IVIRONI *BARLÁM*-KÉZIRAT MEGRENDELŐJÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

(*COD. ATHON. IVIRON 463*)*

Az Iviron 463-as jelzetű kódex egyike azon hat fennmaradt kéziratnak,¹ amelyek a *Barlám és Jozafát* regényes szentélet illusztrált változatát őrizték meg. A miniatúrákkal gazdagon díszített Athós-hegyi kódex további érdekességgel is szolgál: a kódex főszövege mellett, ami a *Barlám*-regény rövidített görög változatát őrizte meg, a lapszéleken a szöveg pontos ófrancia fordítását is megtaláljuk. A jelenség egyedülálló a tekintetben, hogy ez az egyetlen ismert bizánci kódex, amelynek margóján a kézirat szövegének teljes fordítása is szerepel. Figyelemre méltó ugyanakkor az a tény is, hogy az ismeretlen szerző a görög nyelvű szentéletet nem latin nyelvre ültette át, hanem fordítását népnyelven készítette el. Az ivironi kódex datálásával kapcsolatban számos elmélet született (XII–XIV. sz.),² míg Francesco D’Aiuto meggyőző érvekkel be nem bizonyította, hogy a korábbi feltételezésektől eltérően a kézirat jelentősen korábban, a XI. század végén (1075 körül) készülhetett a konstantinápolyi Lophadion kolostorban.³ A kódex másolója és egyben illusztrátora bizonyos Kónstantinos nevű szerzetes lehetett,⁴ akinek D’Aiuto további két fennmaradt kódex elkészítését is tulajdonítja.⁵ Az ófrancia fordítás készítés-

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 számú „Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizánccon innen és túl” című pályázat, a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ Athos, Iviron Monastery, cod. 463; Jerusalem, Greek Patriarchal Library, Stavrou 42; Ioannina, Zosi-
maia Library, cod. 1; Paris, Bibliothèque nationale de France, Par. gr. 1128; Sinai, Monastery of Saint Catheri-
ne, Sin. gr. 392; Cambridge, King’s College Library, cod. 45.

² S. P. Lambros: *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos II*. Cambridge (1895–1900).
149; N. P. Kondakov: *Pamjatniki christianskago iskusstva na Afone*. S.-Peterburg (1902). 292–294; S. Der
Nersessian: *L’Illustration du Roman de Barlaam et Joasaph*. Paris (1937) 24; F. Dölger: *Der griechische Bar-
laam-Roman*. Ein Werk des Heiligen Johannes von Damaskos. (= *Studia patristica et byzantina* 1. Ettal (1953)
5; K. Weitzmann: *Aus den Bibliotheken des Athos*. Hamburg (1963) 105–107; V. Lazarev: *Storia della pittu-
ra bizantina*. Torino (1967²). 282, 334, n. 47; *The Treasures of Mount Athos, Illuminated Manuscripts*. Eds.
S. M. Pelekanides – P. C. Christou – C. Tsoumis – S. N. Kadas. Athens (1975²). 308; I. Pérez-Martín: *Apuntes
sobre la historia del texto bizantino de la Historia edificante de Barlaam y Josafat*. *Erytheia* 17 (1996)
176–177.

³ F. D’Aiuto: *Su alcuni copisti di codici miniati mediobizantini*. *Byzantion* 67 (1997) 5–59, *passim*.

⁴ D’Aiuto: *i. m.* (3. j.) 27–29.

⁵ cod. Vat. gr. 394, cod. Dionys. 61.

sének körülményeivel kapcsolatban is születtek feltételezések,⁶ amelyek nagyrészt történeti tényeken alapultak, mert sem a kézirat görög szövegéről, sem annak ófrancia fordításáról korábban átírás még nem készült, így a szövegeket filológiai szempontból nem elemezték. Kutatásaim során (a kézirat mindkét szövegváltozatának kritikai kiadását készítém elő)⁷ korábban is vizsgáltam az ófrancia fordítás lehetséges történeti összefüggéseit, arra a kérdésre kerestem a választ, vajon melyik bizánci korszakban és történeti események közepette mutatkozhatott igény a görög nyelvű szentélet-kézirat népnyelvi fordítására, kinek készülhetett a fordítással kiegészített luxuskivitelű kódex. A kézirattal kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket figyelembe véve ebben a tanulmányban ismét e kérdéskört vizsgálom. Korábban az ófrancia fordítás megrendelésének történeti hátterével és a megrendelő személyével kapcsolatban több feltételezést is megfogalmaztam.⁸ Kiemeltem ugyanakkor, hogy az általam javasolt korai datáláshoz időben épp illeszkedő,⁹ normann hercegnőre vonatkozó történeti lehetőség tűnik a legvalószínűbbnek.¹⁰ E feltevésemet újabb kutatási eredményeim is alátámasztották, Marina Toumpourinak pedig a kézirat megrendelőjére vonatkozó hipotézise mindezt további érdekes mozzanatokkal egészítette ki.¹¹

⁶ P. Meyer: Fragments d'une ancienne traduction française de *Barlaam et Joasaph* faite sur le texte grec au commencement du treizième siècle. *Bibliothèque de l'École des chartes*. 27 (1866) 313–334; J. Sonet: *Le roman de Barlaam et Josaphat. Recherches sur la tradition manuscrite latine et française*. Louvain 1949. 165–168; Pérez-Martín: *i. m.* (2. j.) 176–177; *Traductions médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe–XVe siècles)*. Eds. Cl. Galderisi – V. Agrigoroaei. Étude et répertoire 3 (2011) 328; V. Agrigoroaei: Rara avis : la traduction française médiévale du *Barlaam et Joasaph* du Mont Athos. *Medioevo Romano* 38/1 (2014) 106–151.

⁷ E. Egedi-Kovács: La traduction française de la version grecque dite d'Ivion de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l'édition critique en cours. In: *Investigatio Fontium*. Ed. L. Horváth. Budapest (2014) 83–94; E. Egedi-Kovács: Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Ivion de *Barlaam et Josaphat* (ms. Athon. Ivion 463). In: *Byzanz und das Abendland IV*. Ed. E. Juhász. Budapest (2016) 135–141; E. Egedi-Kovács: *A Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Ivion N°. 463). In: *Klasszikus ókor, Bizánc, humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásai*. Ed. Mészáros T. Budapest (2017) 159–162; E. Egedi-Kovács: Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Ivion 463. In: *Investigatio Fontium II*. Eds. L. Horváth – E. Juhász. Budapest (2017) 89–164; E. Egedi-Kovács: *A Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata. Az Ivion 463-as jelzetű (ógörög–ófrancia) kézirat. *AntTan* 62 (2018) 55–80; E. Egedi-Kovács: Prolegomènes à l'édition critique de la version grecque du manuscrit d'Ivion de *Barlaam et Joasaph* (cod. athon. Ivion 463). *ZRVI* 55 (2018) 127–140; E. Egedi-Kovács: Prolegomena az Ivion 463-as jelzetű kézirat görög szövegének kritikai kiadásához. *AntTan* 62 (2019) 85–95; E. Egedi-Kovács: Interpretatio byzantino-gallica (*Barlaam et Joasaf*, cod. athon. Ivion 463). *AntTan* 63 (2019) 249–260; E. Egedi-Kovács: *A Barlám*-regény kódex-képei és címsorai (cod. athon. Ivion 463). *AntTan* 64 (2020) 203–226; E. Egedi-Kovács: Translation mistakes? (*Barlaam et Joasaf*, cod. athon. Ivion 463). *ZRVI* 57 (2020) 103–115.

⁸ Egedi-Kovács: Un trésor inexploré (*i. m.* [7. j.]) 152–156.

⁹ A kézirat paleográfiai, kodikológiai, ikonográfiai vizsgálata, valamint az ógörög és ófrancia szövegek filológiai elemzése során feltárt jelenségek egyaránt azt sejtetik, hogy a fordítás a kódex készítésével nagyjából egy időben, egy munkafolyamat részeként készülhetett.

¹⁰ Egedi-Kovács: Un trésor inexploré (*i. m.* [7. j.]) 156.

¹¹ M. Toumpouri: L'illustration du *Roman de Barlaam et Joasaph* reconsidérée : Le cas du Hagion Oros, Monè Ibèron, 463. In: *Barlaam und Josaphat. Neue Perspektiven auf ein europäisches Phänomen*. Eds. M. Meyer – C. Cordoni. Berlin – München – Boston (2015) 389–416.

Az ófrancia fordítás készítésének körülményeivel kapcsolatos korábbi feltevések egytől egyig Paul Meyer megállapításaiból indultak ki, aki az ivironi kézirat ófrancia szövegét a XIII. század kezdetére datálta.¹² Meghatározó tényező azonban, hogy a kiváló tudósnak a kézirat 270 oldalából csupán 19 tanulmányozására volt lehetősége, és azokat is csak részében láthatta.¹³ Meyer tehát a teljes ófrancia szöveget, annak nyelvi és írásbeli sajátosságait, valamint az eredeti görög változattal való összefüggéseit nem ismerhette. A szöveg keltezésekor – egyéb adat híján – minden bizonnyal azon történeti tényből indult ki, miszerint nyugatiak (köztük frankok) nagy számban a negyedik kereszties hadjárat során érkeztek Bizáncba, és rendezkedtek be ott hosszabb időre.¹⁴ Az újabb kutatásoknak köszönhetően azonban elfogadott tény, hogy latin közösségek már a negyedik kereszties hadjárat előtt is nagy számban működtek Bizáncban,¹⁵ fordítások megrendelésére pedig már korábban is, számos diplomáciai esemény kapcsán mutatkozhatott igény.

Időrendben haladva az alábbi frank–bizánci kapcsolatfelvételeket érdemes áttekintnünk. Manuél Komnénos császárról (1143–1180) ismert, hogy élénk érdeklődést mutatott a nyugati, elsősorban a francia kultúra iránt. Második felesége, Antiochiai Mária maga is frank származású volt: Poitiers-i Rajmund lányaként Mária az első francia trubadúr, IX. Vilmos unokája, valamint Aquitániai Eleonóra, Franciaország (később Anglia) királynéjának első unokatestvére volt. Manuél Komnénos bőkezűen bánt nyugati vendégeivel, a tiszteletükre rendezett fogadások részét képezte – a lakomákon, lovagi játékokon és vadászatokon túl – az ajándékozási ceremónia.¹⁶ Szentföldi zarándoklata során számos nyugati uralkodó és főnemes időzött hosszabb-rövidebb ideig Konstantinápolyban, ahol a császár pompás fogadtatásban részesítette őket. A II. kereszties hadjáratban első férje, VII. Lajos francia király oldalán Aquitániai Eleonóra maga is ellátogatott Konstantinápolyba. Eleonóra lelkes irodalom pártoló volt, különösen a regények nyugtázták le. A bizánci udvarban a császár hasonló érdeklődésű, valószínűleg normann származású sógornőjével, Sevastokratorissa Eirénével is találkozhatott.¹⁷ A *Barlám-re-*

¹² Meyer: *i. m.* (6. j.) 316.

¹³ Meyer leírásából kiderül, hogy azon a néhány fényképen, amit Pierre Sevastianoff művészettörténész jóvoltából a kódexről láthatott, a francia kézírás csupán részben látszott, ugyanis Sevastianoff – mivel elsősorban a miniatúrákat igyekezett megörökíteni – a kézirat lapszéleit, ahol az ófrancia szöveg található, a fényképezés során átlátszó kendővel letakarta.

¹⁴ Meyer állítása szerint Montferrati Bonifác kíséretében kell keresnünk az ivironi kódex francia fordítóját.

¹⁵ Lásd többek között K. N. Ciggaar: *Western Travellers to Constantinople. The West & Byzantium 962–1204*. Leiden – New York – Köln (1996) 251, 261; P. Schreiner: L'importance culturelle des colonies occidentales en territoire byzantin. In: *Coloniser au Moyen Âge*. Eds. A. Ducellier – M. Balard. Paris (1995) 288–297.

¹⁶ Ciggaar: *i. m.* (15. j.) 22.

¹⁷ Sevastokratorissa Eiréné személyéről és irodalmi tevékenységéről lásd többek között E. Jeffreys: The Comnenian Background to the *Romans d'antiquité*. *Byzantion* 50 (1980) 455–486; E. Jeffreys – M. Jeffreys: Who was Eirene the Sebastokratorissa? *Byzantion* 64 (1994) 40–68; E. Jeffreys: The *Sebastokratorissa* Irene as Patron In: *Female Founders in Byzantium and Beyond*. Eds. L. Theis – M. Mullett – M. Grünbart – G. Fingarova – M. Savage. Wien (2014) 176–194.

gény fordítását akár Eleonóra számára is megrendelheték, az ajándék azonban a válása utáni zavaros diplomáciai helyzetben talán már nem juthatott el hozzá (1152-ben elvált Lajostól, majd Plantagenet Henrik [II. Henrik] feleségeként néhány hónappal később Anglia királynője lett).

Manuél Komnénos a lánya, Mária kiházásítása céljából a nyugati udvarokkal diplomáciai tárgyalásokat folytatott: 1166-ban a császár a szicíliai normann uralkodó fiának, II. Vilmosnak ígérte Mária kezét. A tárgyalások ekkor ismeretlen okból félbeszakadtak, 1170-ben azonban Manuél Komnénos követei útján újabb ajánlatot tett a szicíliai normannoknak. A felek megállapodtak, hogy a bizánci hercegnő Tarantóba utazik, Máriát azonban hiába várta a normann küldöttség, a császár időközben bizonyára megváltoztatta politikai terveit.¹⁸ A kétnyelvű görög–francia kézirat jegyajándéknak is készülhetett, amely a meghiúsult házasság miatt végül mégsem jutott el a normann udvarba. Manuél Komnénos császár környezetében ráadásul számos fordító tevékenykedett, néhányukról feltételezhető, hogy franciául is tudhattak. Noha elsősorban itáliai latin fordítók neveit ismerjük, közöttük is találunk olyanokat, akik hosszabb időt töltöttek francia földön: Párizsban végezte tanulmányait Hugo Eterianus, Pisai Burgundio pedig a párizsi egyetem híres professzora volt.¹⁹

Érdekes azonban a fenti lehetőségekhez képest is időben még korábbra tekintelnünk. Poitiers-i Rajmund a híres trubadúr, IX. Vilmos (poitiers-i gróf és aquitániai herceg) fia maga is irodalom pártoló nagyúr hírében állt. Tyrosi Vilmos krónikás *Histoire d'Outremer* (*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*) című művében Rajmunddal kapcsolatban megemlíti, hogy támogatta az irodalmárokat, jóllehet maga írástudatlan volt („litteratorum, licet ipse illiteratus esset, cultor”).²⁰ Noha Rajmund irodalommal kapcsolatos tevékenységéről egyebet nem tudunk, egy mű létrejötte biztosan személyéhez köthető: az első kereszties hadjárat eseményeiből ihletet merítő *Les Chétifs* című gesztaének Rajmund megrendelésére készülhetett. Rajmund 1136–1149 között volt az egyik legjelentősebb kereszties állam, Antiochia fejedelme. Amennyiben ő rendelte meg a *Barlám*-regény francia fordítását – a páratlan szépségű miniatúrákkal díszített kézirat felkelthette az olvasni nem tudó, ám az irodalom iránt elkötelezett nagyúr érdeklődését – korán bekövetkezett halála (1149. június 29-én az inabi csatában esett el) magyarázatot adhat arra, hogy az eredetileg Konstantinápolyban készült kétnyelvű kódex miért nem jutott el Antiochiába. Rajmund írástudatlansága (illiteratus) az említett feltételezést akár alá is támaszthatja. A műveltség fogalma ugyanis a középkorban nem feltétlenül kapcsolódott az írni-olvasni tudás képességéhez. A betűvetés-

¹⁸ Ciggaar: *i. m.* (15. j.) 292. Manuél Komnénos lánya kiházásítása ügyében párhuzamosan több féllel is tárgyalt: miközben Mária hivatalosan még a magyar Béla-Alexios jegyese volt, 1170-ben bizánci küldöttek II. Henrikkel, Anglia királyával is folytattak tárgyalásokat Mária és Földnélküli János házassága ügyében. Mária végül Montferrati Renierhez ment feleségül.

¹⁹ A. Dondaine: Hugues Éthérien et Léon Toscan. AHMA 19 (1952) 67–134; F. Liotta: Burgundione da Pisa. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 15. (1972) 423–428; P. Classen: *Burgundio von Pisa*. Heidelberg (1974) 34–39.

²⁰ Willelmus Tyrensis: *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*. XIV, 21.

ben járatos kereskedő a legtöbb esetben műveletlen volt, míg az udvari emberek – noha írástudatlanságuk miatt az irodalmi szövegeket felolvastatták maguknak – a korban a maguk módján mégis műveltnek számítottak, sőt, gyakran épp nekik köszönhetjük irodalmi szövegek és – következésképp – a kéziratok létrejöttét.²¹ Kiemelkedő példaként Nagy Károlyt említhetjük, aki művelt tanácsosa, Einhard minden erőfeszítése ellenére is csak keresztet formázó monogram formájában volt képes aláírni. A források mégis meghatározó szerepét hangsúlyozzák a képtisztelet kérdését tárgyaló *libri carolini* létrejöttében, valamint arról is említést tesznek, hogy étkezései során rendszeresen történeti művekből, valamint Szent Ágoston írásaiból (többek között a *Civitas Deiból*) olvastatott fel magának.²² Az írásban kevésbé jártas vagy akár teljességgel írástudatlan, a korban mégis műveltnek mondható személyek részére készült kéziratok gyakran igen értékesek voltak, mert – az „olvasást” vagy inkább befogadást segítő – gazdagon díszített miniatúrákat is tartalmaztak. Valószínűsíthető például, hogy I. Basileios, a középbizánci kor legjelentősebb uralkodójának, a Makedón-dinasztiának alapítója luxuskivitelű, zsebkönyv méretű Evangéliumot másoltatott magának. Többek között erre utalhat a kézirat azon jellegzetessége is, hogy a majuszkulák aránytalanul nagyok, ami egy félig írástudó számára, amilyen a források alapján Basileios is lehetett, hasznosnak bizonyulhatott.²³ A középbizánci kor egyik leginkább figyelemreméltó illusztrált kézírata, a Par. gr. 510-es jelzetű kódex is vélhetően I. Basileios és családja számára készült, amelyet a császár nagy valószínűséggel képeskönyv gyanánt inkább nézegetett, mintsem olvasott.²⁴

Noha a keletkezéstörténeti összefüggések szempontjából a fenti lehetőségek közül bármelyik elképzelhető lenne, a kézirat átfogó elemzése új irányba terelte a kérdés vizsgálatát. A görög és az ófrancia szöveg átírása és elemzése során ugyanis olyan jelenségek mutatkoztak meg, amelyek egészen új megvilágításba helyezték a lapszélre másolt fordítás készítésének lehetséges körülményeit és a datálás kérdését. A filológiai vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a fordítás nem közvetlenül az ivironi kódex szövegváltozata alapján készült. Létezhetett egy mára elveszett közös forrásszöveg, amely modellként szolgált mind a görög másoló, mind a francia fordító számára. Valószínűsíthető az is, hogy a két kézirat (a másolói példány és az ivironi kódex) az ófrancia fordítás készítésének idejében még egy helyen lehetett. Kutatásaim során a kódex különféle rétegeinek (görög szöveg, miniatúrák, ófrancia fordítás) összefüggéseit, azok készítésének körülményeit is igyekeztem tovább árnyalni újabb megközelítésből, korábban nem vizsgált szempontok bevonásával: a miniatúrák és az ófrancia szövegben szereplő, piros tintával kiemelt címsorok, valamint a *Barlám*-kéziratokban szereplő görög nyelvű képcímek

²¹ F. Ronconi: *L'objet-livre. Esquisse d'une histoire matérielle et sociale de l'Antiquité au Moyen Age*. EHESS. Paris (megjelenés alatt). Köszönetemet fejezem ki Filippo Ronconinak, aki kutatási eredményeit a könyv publikálása előtt rendelkezésemre bocsátotta.

²² Eginardus: *Vita Karoli* 24.

²³ Az említett kézirat (Neap. gr. 2) kapcsán lásd G. Cavallo: *Lire à Byzance*. Les Belles Lettres. Paris (2006) 29.

²⁴ F. Ronconi: *i. m.* (21. j.).

közötti kapcsolat feltárásával. A képcímek és miniatúrák elemzése hasonló eredményre vezetett, mint a görög és ófrancia szövegváltozat filológiai vizsgálata. Az elemzés során feltárt jelenségek ugyanis szintén arra engednek következtetni, hogy a görög írnok és a francia fordító közös példánnyal dolgozhatott, és ebben a kéziratban képek is szerepelhettek, a képekhez kötődően pedig akár címsorok is. Valószínű tehát, hogy az ófrancia nyelvű képcímek beillesztése nem a fordító „újítása” volt. Az ismeretlen szerző, akárcsak a regény szövegét, a címsorokat is adott görög mintaszöveg alapján fordíthatta.

Amennyiben a datálás korai lehetőségét tekintjük, ti. az ófrancia fordítás a kódex készítésével egy időben keletkezett (1075 körül), meggyőző történeti összefüggés rajzolódhat ki. Bizánc és legnyugtalanítóbb ellenfele, a normannok²⁵ közötti feszült helyzetet orvosolandó már az 1070-es évek elején tervek születtek Guiscard Róbert egyik lányának és a bizánci császár fiának vagy fivérének házasságáról.²⁶ 1074-ben a felek szerződésben rögzítették, hogy Guiscard Róbert Olympias nevű lányát Bíborbanszületett Kónstantinos herceg, VII. Mihály (Michaél Dukas) fia veszi feleségül. 1076-ban a lányt el is küldték Konstantinápolyba, ahol bizánci szokás szerint görög nevet kapott: a korabeli bizánci források Heléna néven említik.²⁷ Korábbi tanulmányomban hipotézisként fogalmaztam meg, hogy a kódex lapszélein szereplő ófrancia fordítás a normann hercegnő számára készülhetett. A miniatúrákkal gazdagon díszített kétnyelvű „képes-

²⁵ Az ófrancia szövegben feltárt nyelvi és dialektális elemek dél-itáliai vagy szicíliai normann kapcsolódást sejtetnek. Egedi-Kovács: Un trésor inexploré (*i. m.* [7. j.]) 111–112.

²⁶ C. Sathas publikálta elsőként annak a VII. Mihály (Michaél Dukas) nevében Michaél Psellos által 1072–1073 körül írt két levélnek a szövegét, amelyben a bizánci császár Guiscard Róbert lányát feleségül kéri fivére, Kónstantinos Dukas számára. Kérdéses, hogy a Psellos-levelekben említett házasság végül megvalósult-e. Ióannés Skylitzés, Ióannés Zónaras és Anna Komnéné részletesen beszámolnak Guiscard Róbert Heléna nevű lányának és Michaél Dukas szintén Kónstantinos nevű fiának eljegyzéséről. Ugyanakkor egyetlen görög történetíró sem tesz említést a császár fivérének normann hercegnővel való házasságáról. A normann történetírók beszámolói még zavarosabbak. Ennek oka egyfelől a névazonosság, másfelől a nyugati szerzők által talán kevésbé értelmezhető társcsászári cím lehetett, ami miatt egyes források a normann hercegnőnek egyenesen a bizánci császárral való jegyességéről tudósítanak. Orderic Vitalis megerősíti, hogy a normann uralkodó veje a császár fia volt, Guillaume de Pouille a császár fivérét jelöli meg Guiscard Róbert lányának jegyeseként. Guillaume de Jumièges és Philippe de Mouskes egyszerűen annyit jegyeznek meg, hogy Guiscard Róbert legidősebb lánya a császárhoz ment feleségül (a megfogalmazás mögött minden bizonnyal a társcsászári rang sejthető, kérdéses ugyanakkor, vajon az utalás VII. Mihály fivérére vagy azonos nevű fiára vonatkozott, hiszen mindketten viselték a társcsászári címet). Egyedül Orderic Vitalis tesz említést arról, hogy Guiscard Róbert két lánya is Konstantinápolyba ment férjhez. Sathas az említett források alapján arra a következtetésre jut, hogy Guiscard Róbertnek valóban két lánya kerülhetett a császári udvarba. Az első, akinek a neve nem maradt fenn, VII. Mihály trónra lépése előtt IV. Rhómanos (Rhómanos Diogenés) császár fiának lehetett a jegyese, majd a császár bukása után VII. Mihály fivéréhez, Kónstantinos Dukashoz ment feleségül. Sathas szerint a tanulmányban közreadott két levél erre a házasságra vonatkozhatott. C. Sathas: Deux lettres inédites de l'empereur Michel Ducas Parapinace à Robert Guiscard, rédigées par Michel Psellos. *Annuaire de l'association des études grecques* 8 (1874) 201–203.

²⁷ Anna Komnéné: *Alexiade*. I, X, 1 – XVI, 9; H. Bibicou: Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle : Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires. *Byzantion* 29/30 (1959/1960) 43–75; V. von Falkenhausen: Olympias, eine normannische Prinzessin in Konstantinopel. In: *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*. Milano (1982) 56–72; Ciggaar: *i. m.* (15. j.) 283–284.

könyvet” talán jegyajándéknak szánták az érkezésekor még gyermek Olympias-Heléna számára.²⁸

Marina Toumpouri ikonográfiai elemzése²⁹ e korábbi időszakra vonatkozó feltételezésemet fontos elemekkel egészíti ki. Tanulmányában az ivironi kézirat 28^v foliumán található miniaturát vizsgálja. Ez az ábrázolás más *Barlám*-kéziratban nem szerepel.³⁰ A képen az „Utolsó ítélet” három jelenete látható: a Paradicsom, a „Közbenjárás” (*Deésis* [Δέησις]) és a Pokol. Toumpouri a miniaturán ábrázolt jeleneteket ikonográfiai szempontból elemzi, az ivironi kézirat kompozícióját a hagyományos ábrázolásmóddal veti össze. Az elemzés során a Közbenjárást ábrázoló középső jelenetre hívja fel a figyelmet. A hagyományos háromalakos (*trimorphon*) kompozíció ugyanis két újabb alakkal bővül:³¹ a trónon helyet foglaló Krisztus, Szűz Mária és Keresztelő Szent János mellett két férfialak is megjelenik, akik fibulával rögzített *chlamyst* és bíborszínű lábbelit viselnek.³² Öltözetük egyértelműen nemesi származásról tanúskodik, a lábbelijük színe pedig azt sejteti, hogy személyük a császári családhoz köthető: Bizáncban bíborszínű cipőt a császáron és a trónörökösön kívül kizárólag a császári család tagjai viselhettek.³³ A miniaturán ábrázolt két nemesifjú korábban Sirarpie Der Nersessian érdeklődését is felkeltette. Der Nersessian a kézirat készítésének történeti és kulturális hátterét is figyelembe véve a két férfialakot a Bizáncban nagy tiszteletnek örvendő – a festők által legtöbbször szakálltalanul és fiatalon ábrázolt – katonaszentek, Szent Demeter és Szent György alakjával azonosította. Der Nersessian állítása szerint az ivironi kézirat *Deésis* jelenetében a két szent a vértanúk és igazak karát szimbolizálja, akik a hagyományos ikonográfiai ábrázolásban a legfőbb Bíró trónusa elé járulnak. Der Nersessian hangsú-

²⁸ A jelenség nem tűnik egyedinek: példaként említhetjük a Vat. gr. 1851-es jelzetű kódexet, amely valószínűsíthetően szintén jegyajándéknak készült, ugyancsak egy Nyugatról Bizáncba érkező hercegnő számára. A hercegnő személyével kapcsolatban azonban a vélemények eltérnek. Cecily Hilsdale feltételezése szerint Franciaországi Ágnes (Agnès de France, 1171–1240), II. Alexios Komnénos jegyese számára készülhetett a díszes kézirat. Ágnes, akárcsak Olympias, szintén kislánnyként került Bizáncba (érkezésekor csupán 9 éves volt). C. Hilsdale: Constructing a Byzantine Augusta: A Greek Book for a French Bride. *Art Bulletin* 87 (2005) 458–483. Peter Schreiner ugyanakkor meggyőzően érvel amellett, hogy a gazdagon illusztrált kódexet nem a francia hercegnőnek, hanem Magyarországi Annának szánták. P. Schreiner: Anna von Frankreich (1180) oder Anna von Ungarn (1272)? Historische und prosopographische Anmerkungen zum illustrierten Brautgedicht im Vaticanus gr. 1851. In: *Byzanz und das Abendland VI. Studia Byzantino-Occidentalia*. Ed. E. Juhász. Budapest (2019) 81–108.

²⁹ Marina Toumpouri 2015-ös tanulmányában a *Barlám*-regény ránk maradt illusztrált kéziratának keletkezési körülményeit, közelebbről az ivironi kódex másoló-illusztrátorának, Kónstantinosnak a munkamódszerét vizsgálja. Elemzésében arra világít rá, hogy a bizánci kódexillusztrációk értelmezését elősegítheti, ha a korabeli kulturális közeg tükröződését keressük benne. Toumpouri: *i. m.* (11. j.) *passim*.

³⁰ A Par. gr. 1128-as jelzetű kéziratból épp azok az oldalak hiányoznak, amelyeken a kérdéses szöveg-rész szerepelne. Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 51. j.

³¹ A *Deésis* mint ikonográfiai téma a legegyszerűbb formában az Üdvözítő Krisztust ábrázolja, jobbján Szűz Máriával, balján Keresztelő Szent Jánossal, akik közbenjárnak az emberiség érdekében. Egyes ábrázolásokon további szentek is társulnak hozzájuk. Lásd Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 403, 54. j.

³² Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 403–404.

³³ Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 404, 57. j.

lyozza azt is, hogy az említett két szent különösen nagy tiszteletnek örvendett abban a hadseregben, amelyhez Ióannés Tornikios, az Ivron kolostor egyik alapítója is tartozott (Der Nersessian még azon korábbi feltételezésből indult ki, miszerint a kézirat – mai helyén – az Athós-hegyi Ivron kolostorban készült).³⁴ Ezzel szemben Toumpouri mellett érvel, hogy a két alak azonosításához elsősorban a miniatúrához tartozó szövegrész képi feldolgozásának módját kell alapul venni, ami véleménye szerint az illusztrátor szándékáról sokat elárulhat. A kérdéses szöveghelynél Barlám az utolsó ítélet kapcsán arról beszél, hogy az Igaz Bírót sem az anyagi gazdagság, sem a társadalmi helyzet nem téveszti meg. Toumpouri értelmezése szerint a miniatúrán ábrázolt két nemesifjú a szövegben említett élethelyzeteket jeleníti meg: egyikük a gazdagságot, másikuk a hatalmat szimbolizálja.³⁵ Toumpouri szerint mindez – amennyiben e feltételezés helytálló – arra is rávilágít, hogy a kézirat illusztrátora a korábbi mintákat nem szolgai módon másolta, hanem maga is alkotóként igyekezett a lehető legpontosabban megjeleníteni az adott szövegrész tartalmát.³⁶ A Kónstantinos által készített kéziratok igényessége és költséges kivitelezése a megrendelők személyével kapcsolatban is sokat elárul.³⁷ Az elemzés ugyanakkor egy másik érdekes jelenségre is rávilágít Kónstantinos munkamódszerével kapcsolatban. A bizánci művész a miniatúrákon szereplő alakok ábrázolásában szemlátómatást valóságshűsége törekedett: a regény szereplőinek öltözete a Krisztus utáni első századok indiai viseletét idézi. A korban azonban nem ez volt az általános gyakorlat: a bizánci illusztrátorok többsége az elbeszélés témájától függetlenül a szereplőket korabeli bizánci viseletben ábrázolta.³⁸ A „korhű”, a regény tartalmához igazodó ábrázolásmódtól Kónstantinos egyetlen esetben tér el: épp az elemzés tárgyául szolgáló Utolsó ítéletet ábrázoló miniatúrán, amelyen a Közbenjárás jelenetében feltűnő két ifjú öltözete egyértelműen a bizánci kor nemesi viseletének jellegzetes vonásait mutatja. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a miniatúra témája szorosan nem köthető a regény cselekményéhez, nem Jozafát életének vagy a szentélet egyik tanmeséjének jelenetét ábrázolja, hanem általános érvényű tanítás illusztrációja. Éppen ezért bizonyára nem véletlen, hogy a képen látható jelenetben a végítélet napját megjelenítő hagyományos ikonográfiai ábrázolás mellett a korabeli társadalom anyagi kötődéseit szimbolizáló elemek is megjelennek. Toumpouri szerint a kép jelzésértékű lehetett a korabeli olvasó számára:

³⁴ S. Der Nersessian: *L'illustration du Roman de Barlaam et Joasaph*. Paris (1936) 109–110.

³⁵ Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 406–407.

³⁶ Toumpouri a jelenséget Kónstantinos további munkájával is szemlélteti: a Vat. gr. 394-es kézirat – szintén az Utolsó ítélet témáját feldolgozó – miniatúráján (f. 12v) ugyancsak megjelennek a hagyományos ikonográfiai ábrázolástól eltérő, az adott szövegrészhez igazodó „kiegészítő” elemek. Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 407–409.

³⁷ Kónstantinos további két fennmaradt kéziratánál – az igényes kivitelezésen túl – egyéb jelek is arra utalnak, hogy megrendelőjük magas rangú személy lehetett: a Vat. gr. 394-es kódex Nikolaos III Grammatikos pátriárka számára készülhetett, a Dionys. 61-es jelzetű kézirat megrendelője pedig a bizánci udvar egyik magas rangú tisztviselője vagy eunuchja lehetett. D’Aiuto: *i. m.* (3. j.) 31; Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 409–410, 82 j.

³⁸ Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 410, 83. j.; M. Toumpouri: Barlaam and Ioasaph. In: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*. Ed. V. Tsamakda. Leiden – Boston (2017) 161.

a gazdagságot és hatalmat szimbolizáló bizánci öltözetű két nemes alakja az olvasót arra figyelmeztethette, hogy a pokol örök szenvedése korukban sem kíméli sem a gazdagokat, sem a hatalmat birtoklókat. Mindezek alapján Toumpouri arra a következtetésre jut, hogy a kézirat olyasvalaki számára készülhetett, akit az Utolsó ítélet szokatlan kompozíciója különösképp megérinthetett: állítása szerint a kódex megrendelője nagy valószínűséggel a császári család egyik tagja lehetett.³⁹ Másfelől nem egyedülálló jelenség, hogy a megrendelő alakja a megrendelt kézirat miniatúráján feltűnik, Kónstantinos más munkájában is találunk rá példát.⁴⁰

Amennyiben elfogadjuk Toumpouri azon feltevését, miszerint a kódex a császári család egyik tagjának megrendelésére készülhetett, a normann hercegnőre vonatkozó hipotézist a következőkkel egészíthetjük ki. Mivel a kódex – a Toumpouri által is elfogadott datálás szerint – 1075 körül, VII. Mihály uralkodása idején készülhetett, elképzelhető, hogy a kéziratot maga a császár rendelte meg fia, Kónstantinos herceg számára, aki 1074-ben született. A kódex kodikológiai jellegzetességei is alátámaszthatják az elképzelést. A kézirat kis méretű, egy gyermek kezében épp elférhetett (annyira azonban mégsem kicsi, hogy azt feltételezhetnénk, utazásra szánt „zsebkönyvnek” készült volna). A miniatúrákkal gazdagon díszített formátum is árulkodó lehet: a csaknem minden második lapon megjelenő, az egyes epizódokat, jeleneteket szinte képregényszerűen megjelenítő színes miniatúrák – az illusztrátor a regény cselekményét igyekezett a lehető legrészletesebben és valóságghűen megfesteni – ugyancsak egy cseperedő, írni-olvasni nem tudó gyermek számára lehettek hasznosak. A történet maga is egyfajta „királytűkör”, a gyermek trónörökös számára szolgálhatott útmutatásul:⁴¹ az elbeszélés egy leendő uralkodó, Jozafát herceg lelki fejlődését, hatalomhoz és valláshoz való viszonyulását ábrázolja. Feltételezésem szerint a kéziratot eredetileg az 1074-es év elején született trónörökösnek szánták, néhány hónappal később azonban, miután az eljegyzés megkötött, a császári udvar a megrendelést módosította: a görög nyelvű kézirat folyamatban lévő munkálata kiegészült a francia fordítás elkészítésének megrendelésével. A díszes görög–francia nyelvű képes kódexet jegyajándéknak szánhatták az „ifjú” (valójában még kisdéd) pár számára. A császár talán ekképp próbált gesztust gyakorolni, a normann uralkodó jóindulatát megnyerni: a könyv lehetőséget biztosított volna a Bizáncban cseperedő kislány számára, hogy a görög mellett felmenői nyelvét

³⁹ Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 411–414.

⁴⁰ Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 414, 90. j.

⁴¹ Toumpouri: *i. m.* (11. j.) 411–412.

⁴² VII. Mihály fia, Kónstantinos herceg 1074 elején született. Még ugyanezen év első felében konstantinápolyi küldöttek érkeztek Guiscard Róberthez, hogy egyik lányát feleségül kérjék a trónörökös számára. 1074 közepén normann követek utaztak Konstantinápolyba, hogy Guiscard Róbert teljes felhatalmazásával a házassági szerződést megkötésék. A szerződés megkötésére (aranybulla formájában) 1074 augusztusában került sor. A normann lány 1076-ban érkezett Konstantinápolyba. Bibicou: *i. m.* (27. j.) 53–54.

is elsajátítsa.⁴³ Michaél Dukas normann uralkodónak írt korábbi leveleiben a tervezett bizánci–normann frigy kapcsán a keleti és nyugati egyház egységét hangsúlyozza.⁴⁴ A nászajándéku szánt könyvben szereplő, „semleges területen” kibontakozó regényes szentélet illeszkedhetett ehhez az elképzeléshez. Az India és Etiópia területén játszódó elbeszélés szorosan nem kötődött sem a keleti, sem a nyugati félhez (az időközben keresztény szentéletté formálódott történet eredetileg Buddha életéről szóló szanszkrit elbeszélés lehetett, amely arab, majd grúz közvetítéssel jutott el Bizáncba), másfelől Barlám és Jozafát példabeszédekben bővelkedő, lélekemelő története egyetemes keresztény értékeket közvetített az olvasó számára. A történetben mindemellett a házasság témája is megjelenik: Avennir király a fiának, Jozafátnak hercegnőt szán feleségül. Az ivironi kéziratnak az epizódhoz kötődő illusztrációja a maga nemében páratlan: a hercegnő hajadonok kíséretében látható (ff. 94^r, 95^r).⁴⁵ A kézirat kodikológiai jellegzetességei is arra engednek következtetni, hogy a megrendelés folyamata két részből állhatott. A kódexet eredetileg bizonyára nem kétnyelvűnek tervezték, a fordítást ez esetben ugyanis valószínűleg nem a margóra másolták volna, hanem a görög szöveg mellett önálló oszlopban vagy külön lapon szerepelne. Ugyanakkor a kézirat rétegeinek elkészítése (görög és ófrancia szöveg, miniatúrák, arany színű görög- és színes tintás ófrancia majuszkulák, vörös tintás ófrancia képcímek, vörös képkeretek) feltételezésem szerint párhuzamosan zajlott, ami magyarázatul szolgálhat a különféle rétegek néha váratlan és pontatlan elhelyezkedésére.⁴⁶

A normann hercegnő és a bíborbanszületett trónörökös házassága végül meghiúsult: VII. Mihály sikertelen kormányzása miatt 1078-ban kénytelen volt lemondani a császári címről. Ekkor fiát, Kónstantinost is megfosztották trónörökösi címétől, a normann hercegnővel való eljegyzését pedig felbontották. Néhány évvel később, 1081-ben I. Alexios Komnénos hatalomra kerülésekor Kónstantinost ismét társzászári rangra emelte, ám az ifjú herceggel ekkor már saját lányát, a később történetíróként híressé vált Anna Komnénéét jegyezte el. A normann lány továbbra is Konstantinápolyban maradt, valószínűleg a császári palota egy őrzött részébe vagy kolostorba került.⁴⁷ Bár a tervezett házasság nem jött létre, az 1074–1081 között eltelt hét év elegendő lehetett a jegyaján-

⁴³ Guiscard Róbert nem könnyen engedett a bizánci kérésnek, a korábbi házassági tervek rendre meghiúsultak. Az 1074-es házassági szerződésben a bizánci császár nem csupán arra tesz ígéretet, hogy Guiscard Róbert lányát új hazájában királynői jogok illetik majd meg, valamint a császári palotában lesz lakhelye pompás udvartartás mellett, ezenfelül pénzjuttatással járó kiváltságokkal is elhalmozta volna a normann uralkodó közvetlen környezetét, ami jól mutatja, hogy Michaél Dukas minden módon igyekezett a normann uralkodó kegyeit elnyerni. Bibicou: *i. m.* (27. j.) 46–47.

⁴⁴ Sathas: *i. m.* (26. j.) 203.

⁴⁵ Elképzelhető, hogy a 94r foliumon található miniatúra korábbi *Barlám*-regény-kéziratokban nem szerepelt, az a kódex illusztrátorának saját alkotása lehetett. Erre utal a kép tartalmához kevésbé illeszkedő ófrancia címsor is. Lásd Egedi-Kovács: *A Barlám-regény kódex-képei* (2020) *i. m.* (7. j.) 218.

⁴⁶ Egedi-Kovács: *A Barlám és Jozafát regényi* (*i. m.* [7. j.]) 79.

⁴⁷ Falkenhausen: *i. m.* (27. j.) 67.

déknak szánt kétnyelvű kódex elkészítésére. Fentiek ugyanakkor arra is magyarázatot adhatnak, hogy miért maradt végül a kétnyelvű kézirat görög földön: amennyiben a kódex előkelő nyugati vendég számára készült volna ajándékba, a kéziratot ma minden bizonnyal Nyugaton, nem pedig az Athós-hegyen őriznék.

EGEDI-KOVÁCS EMESE
ELTE Eötvös József Collegium
Byzantium Központ
egedi-kovacs@caesar.elte.hu

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)